

УДК 4.477

DOI: 10.30840/2413-7065.4(73).2019.185299

ХУРРИТСЬКИЙ СУБСТРАТ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
ЛІНГВІСТИЧНІ ЕТЮДИ**Віктор ЛАКИЗЮК**

orcid.org/0000-0002-6326-8130

науковий співробітник відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. Якщо торкнутися питань духовного простору сучасної України і, зокрема, концептів емоційної, інтелектуальної та культурної сфери, то до переліку ключових її понять, безумовно, увійдуть слова «народ», «грумада», «грумадянин», «отець», «шана», «обов'язок», «стійкість», «святиня», «сан», «основа», «хвала», «слава», «возвеличувати», «мудрість», «село», «оселя», «дар», «харчі», «зцілення» та багато інших. З цим твердженням погодиться, напевне, кожен нині суцільний українець. Проте лише невелика доля ерудитів зможе розповісти щось про походження зазначених термінів. Що ж стосується віку згаданих вище понять, то правильно визначити його зможуть хіба що одиниці... Аналогічною буде відповідь і коли назвати менш значимі мовні одиниці українського лексикону. Величезні об'єднання концептів української мови, в тому числі й понятійні терміни, і тепер, у першій чверті ХХІ ст., входять до розряду «безбатченків». Проте, як вдалося встановити автору цих рядків, праоснови згаданих вище слів потрібно шукати в прадавній хурритській мові. Отже, одним із прямих нащадків цієї доісторичної мови, забутої всіма та мертвої вже протягом трьох тисяч років, слід вважати саме українську.

Сучасні словники української мови назву цього доісторичного етносу подають так: хуррити. Проте подібна форма написання згаданого імені українською мовою, на нашу думку, є незграбною. Адже наймення «хуррити» (це правильна форма відтворення українською назви зазначеного народу), стверджують нині провідні сходознавці світу, походить від акадської географічної назви *Hurri* та її етнічної похідної *Hurri*. Як засвідчують клинописні тексти на глиняних табличках, виявлених археологами в різні часи, це ім'я було добре відоме іншим народам стародавнього Близького Сходу. Назву «хуррит» знаходимо в тогочасних (доісторичних) документах царських архівів: пор. хетське ^{URU}*Hur-ri* (використане вперше правителем Хаттусілі I) та угаритське *ḫru*. Слід згадати також хурритське ^{KUR}*Hur-ri-u-ḫé* та ^{KUR}*Hur-wi-u-ḫé*, єгипетське *Ḥi-ri* (вперше використане фараоном Тутмосом III). Єгипетське відтворення цього імені було *Ḥz-rw*. Воно також засвідчене в тогочасних письмових текстах. Форма хурритського імені показує, що етнонім побудований на корені *ḫur-*. Це можна сказати, до речі, й про етнонім хорвати. До цієї теми автор ще повернеться у своїх наступних дослідженнях.

Ключові слова: хуррити; чернець; монах; інок; чистий; ім'я; земля; країна; гора; баба; бабинець; корста; хоронити.

HURRIAN SUBSTRATE IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE:
LINGUISTIC OUTLINES**Viktor LAKYZIUK**

research fellow of the Department of Military and Patriotic Education of RIUS

Annotation. If to concern the questions of modern Ukrainian spiritual space and, in particular, concepts of emotional, intellectual, and cultural spheres, the lists of key concepts will certainly include

© Лакизюк В.

such words as “people”, “community”, “citizen”, “father”, “respect”, “duty”, “resilience”, “holy shrine”, “holy order”, “basis”, “praise”, “glory”, “to magnify”, “wisdom”, “village”, “home”, “gift”, “food”, “healing”, and many others. Each real Ukrainian nowadays would probably agree with this statement. However, only few intellectuals are able to elaborate on the origin of these terms. And as for the age of the above mentioned terms, only single connoisseurs would be able to correctly identify it. The same will be observed if to name less significant language units of the Ukrainian lexicon. Huge clusters of the Ukrainian-language concepts, including conceptual terms, even now, in the first quarter of the 21st century, constitute the category of orphans. However, the author has established that the origin of the above mentioned words must be searched for in the ancient Hurrian language. Thus, Ukrainian must be considered one of the direct descendants of this prehistoric language, forgotten by all and dead for three thousand years.

Modern dictionaries of the Ukrainian language give such a name of this prehistoric ethnic group: Hurrians. However, we find this form of writing in Ukrainian awkward. After all, the world's lead orientalists claim today that the lexeme “Hurrian” (this is the correct form of conveying the name of the specified people in Ukrainian) has derived from the Akkadian geographic appellation *Hurri* and its ethnic derivative *Hurri*. According to the cuneiform texts on clay tablets, discovered by archaeologists at different times, this name was well known to other peoples of the ancient Near East. The name “Hurrian” can be found in the then (prehistoric) documents of royal archives: compare the Hittite ^{URU}*Hur-ri* (used for the first time by the ruler *Hattušiliš I*) and Ugaritic *ḥry*. We should also mention Hurrian ^{KUR}*Hur-ru-u-ḥé* and ^{KUR}*Hur-wu-u-ḥé*; Egyptian *Hu-ru* (used for the first time by Pharaoh *Thutmose III*). The Egyptian rendering of this name was *H3-rw*. It is also found in their written records. The Hurrian form of the name shows that the ethnonym is built on the root *ḥur-*. This can be said, incidentally, about the ethnonym “Croats”. The author will return to this topic in his next research.

Keywords: Hurrian; monk; cenobite; enoch; pure; name; land; country; mountain; baba; babynets; korsta; to bury.

1. Про те, як біле стало ... чорним

На підставі багаторічних досліджень автор цих рядків може стверджувати про побутування на теренах України санскритського та хурритського мовних субстратів. Так, значна частина термінів, скажімо, з лексики православної церкви має, найімовірніше, хурритське походження. До таких запозичень належать, напевне, українська лексема *чернець* (як тлумачить «Словник української мови», це – «член релігійної громади, який прийняв постриг і дав обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статуту; монах») [14:1980, с. 311] та давньоруське *інок* (до речі, це загальне для позначення всіх ченців тепер російське слово позначає лише осіб, котрі належать до першого ступеня чернецтва).

Богослови Російської православної церкви стверджують, що *монахами* (нібито від давньогрецьких *μόνος* «один» та *μοναχός* – «одинокий, відлюдник, самотник») або *іноками* (нібито від давньоруського *инъ* «інший») себе йменують ті, котрі присвятили життя виконанню обітниць, що «заповідані в Євангелії Самим Господом Ісусом Христом та його святими апостолами» [11, розд. 17].

Насправді, як вдалося встановити автору цих рядків в історико-лінгвістичному дослідженні «Коли богами були ріки», праосновою, здавалося б, усім зрозумілого нині слова «чернець» є, очевидно, хурритське *ḥarn-* «чистити, очищати; очищення, облагороджування» (в ритуальному сенсі), що зустрічається в прадавніх текстах, виявлених на

території Богазкоя [34, с. 359; 24, с. 89]. Інший релігійний термін – *інок* – походить, ймовірно, від хурритської основи *ini/eni* «бог, богиня», що зафіксована в численних хурритських написах у всіх без винятку місцях проживання хурритів [34, с. 86].

Є підстави вважати, що й потамонім *Черня*, правий доплив тихоплинної Росі (Таращанський та Рокитнянський райони Київської області; витoki на північному сході від с. Володимирівки, що в Таращанському районі), завдячує своїм походженням саме хурритському *šarn-* «чистити, очищати; очищення, облагороджування». Назва ріки перейшла згодом, очевидно, й до населеного пункту – *Чернин*, що розташований на її берегах, північно-західніше від витоків згаданого гідрооб'єкта. Прикметно, що ця водна артерія має паралельне найменування – *Баламутка*. Останнє, либонь, також хурритське за походженням; цікаво й те, що в нього аналогічна до назви *Чернин* семантика: «чистий канал» – очевидно, від хурритських *pala* «канал» [34, с. 292] та *itk-* «чистий» [26, с. 130] (чи, можливо, «священний» від хурритського *itki* з відповідним значенням) [26, с. 129, 221].

На території сучасної України нараховуються сотні водних об'єктів, до складу найменш яких, вочевидь, входить ця прадавня хурритська лексема – *šarn-*. Назвемо хоча б десяток із цього досить таки численного гідронімікону: річка *Чорна* (з такою назвою «Словник гідронімів України» подає 17 річок) л. Вершніці п. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра (Ємільчинський та Новоград-Волинський райони Житомирської області); річка-канал *Чорна Вода* п. Тиси л. Дунаю (Ужгородський район

Закарпатської області); потічок *Чорна Зворина* п. Гашки п. Ріки п. Тиси л. Дунаю (с. Верхній Бистрий Міжгірського району Закарпатської області); ручай *Чорна Кобищана* пр. Ворскли л. Дніпра (м. Полтава); потік *Чорнаня*, бас. Дністра (с. Урич Сколівського району Львівської області); потік *Чорна Ослава* п. Пруту л. Дунаю (с. Чорні Ослави Надвірнянського району Івано-Франківської області); потік *Чорна Поточина* п. Ріки п. Тиси л. Дунаю (с. Березове Хустського району Закарпатської області); річка *Чорна Ріка* (с. Синевир Міжгірського району Закарпатської області); потік *Чорна Річка* л. Річки п. Чорного Черемошу л. Черемошу п. Пруту л. Дунаю (села Голови та Краснолів Верховинського району Івано-Франківської області); річка *Чорна Руда* п. Собу л. Південного Бугу (Іллінецький район Вінницької області).

Тепер перейдемо до іншого розділу українського ономастикону. Очевидно, хурритська основа *šarn-* «чистити, очищати; очищення, облагороджування» (в сакральному сенсі) лежить і в основі найменувань таких населених пунктів України: *Чернігів* (обласний центр); *Чернівці* (обласний центр); *Чернігівка* (районний центр в Запорізькій області); *Чернів* (село в Рогатинському районі Івано-Франківської області); *Черняхів* (районний центр у Житомирській області); *Чорнухи* (районний центр у Полтавській області); *Чернявка* (село в Погребищенському районі Вінницької області); *Чернява* (село у Волочиському районі Хмельницької області); *Чернятка* (село в Городенківському районі Івано-Франківської області); *Чернецьке* (села відповідно в Лебединському, Сумському районах Сумської області та

Золочівському і Талалаївському районах відповідно Харківської та Чернігівської областей); *Чернелівці* (село в Деражнянському районі Хмельницької області); *Чернещина* (село в Дробрівському районі Черкаської області); *Черниця* (села у Новоград-Волинському, Бродівському та Корецькому районах відповідно Житомирської, Львівської та Рівненської областей); *Чернещина* (села у Диканському, Котелевському, Решетилівському, Борівському, Зачепилівському, Краснокутському та Дробрівському районах відповідно Полтавської, Харківської та Черкаської областей).

А ще – десятки інших. Назви цих давніх поселень, очевидно, є наслідком конкатенації (об'єднання, «склеювання») двох певних слів. Так, наймення *Чернещина*, либонь, виступає як сполука хурритських прикметника та іменника: *šarn-* «чистити, очищати; очищення» та *šeani/šiani* «вода; потік, ріка» [34, с. 367]. Ойконім *Чорнобиль* утворився, очевидно, завдяки поєднанню двох хурритських лексем: *šarn-* та *pala* «канал».

Найімовірніше, що ця прадавня хурритська лексема *šarn-* становить й основу прізвищ багатьох українців, а саме: *Чарнота*, *Чернега*, *Черней*, *Черненко*, *Чернецький*, *Черник*, *Черниченко*, *Черничинець*, *Черничко*, *Черничук*, *Черниш*, *Чернівчан*, *Черніга*, *Чернілевський*, *Чернушенко*, *Чернущенко*, *Черня*, *Черняк*, *Чернятинський*, *Чернятко*, *Черняховський*, *Чорненький*, *Чорний*, *Чорній*, *Чорнобай*, *Чорнобиль*, *Чорнобривець*, *Чорнобровий*, *Чорновіл*, *Чорновол*, *Чорногуз*, *Чорнодід*, *Чорнодольський*, *Чорнодон*, *Чорнойван*, *Чорноіван*, *Чорноіваненко*, *Чорнокнижний*, *Чорнокожа*, *Чорномаз*, *Чорномазій*, *Чорномазов*, *Чорномазюк*, *Чорнопис*, *Чорнописський*, *Чорнопищук*, *Чорнуха*.

2. Українське слово *ім'я* та хурритська основа *итіні*

Ще за життя незабутнього Олександра Мельничука (12.07.1921–19.03.1997), академіка, засновника школи українських етимологів, видатного теоретика порівняльно-історичного мовознавства, побачив світ 2-й том «Етимологічного словника української мови» – видання унікального як для пострадянського, так і світового простору. Причетність добре знаного вітчизняного філолога до появи цього дослідження була зафіксована не тільки як особи зі статусом головного редактора всього семитомника: Олександр Савич став ще й укладачем кількох сотень статей, опублікованих на сторінках тому. 3-поміж цієї величезної кількості етимологій, запропонованих ученим, була і його наукова версія про походження терміна *ім'я*.

Хтозна, можливо, шанований усіма мовознавець, заклопотаний подальшою долею всього «Етимологічного словника...» (нелегкі то були часи для вітчизняної науки), особливо й не задумувався над глибинним змістом сентенції невідомого автора: «Хто розтлумачить походження слова *ім'я*, той, безумовно, здобуде ключі й до пізнання далекого минулого». Отже, зможе назвати й імена найдавніших предків українського народу. Справедливо зазначає Ірина Железняк, старійшина вітчизняної школи ономастів, що тільки повторення ідентичних імен створило *ім'я*-знак, який сконцентрував у собі смисл-зв'язок (поняття) з навколишнім середовищем, а в прізвищах закодована пам'ять століть [5, с. 76–77].

Так стверджувати дає автору та підстава, що О. Мельничук, вибудовуючи етимологічну модель української лексики

im'я, пішов від найпростішого: вказав, що її «пов'язують з праслов'янськими *jęti, *jьтq (укр. *јти*), реконструюючи термін родового ладу *jьт-теп «умовний (прийнятий) знак» [35, с. 302]; О. Трубачов виводить від приєднаних коренів *apō «вгору», *ep «в, всередині» як «накладене, вкладене» [4, с. 300].

Як бачимо, відомий український етимолог своєї думки щодо походження основи *im'я* не висловив, він тільки помістив посилання (зауважимо: досить неточне) на словенського вчителя, славіста та філолога Йосипа (Йосифа) Шумана (11.02.1836–15.09.1908), котрий 111 років тому запропонував вважати предком слов'янського *im'я* міфічне (реконструйоване ним же) праслов'янське *jьт-теп «умовний (прийнятий) знак». Крім цього, до переліку можливих праслов'янських лексем *im'я* О. Мельничук долучив не менш фантазійні корені *apō «вгору», *ep «в, всередині» в сенсі «накладене, вкладене», що їх як етимони того ж таки слова *im'я* називав російський академік О. Трубачов. Напевне, цим самим український мовознавець хотів засвідчити наступне: якщо хтось не підтримує етимологічну версію Й. Шумана, то, будь ласка, є ще й гіпотеза О. Трубачова...

Насправді українське *im'я* походить, найімовірніше, від хурритського *umini/otini* «земля; країна». В 1980 році французький лінгвіст Еммануель Ларош вважав, що значенням цього прадавнього слова (*umini/uminni*) є лише «країна» та називав його аналогом шумерограму *KUR* з відповідним тлумаченням [26, с. 281]. Крім того, він зазначав, що угаритське *umni/umniž*, виявлене в текстах сирійської Рас-Шамри, саме й походить від хурритського *umini* та має тотожне

значення [26, с. 281]. Згодом відомі німецькі орієнталісти Аннеліз Камменхубер, Гернот Вільхельм, Ільзе Вегнер, Волькерт Хаас, Еріх Ной, Томас Шнайдер, Інгеборг Рьозелер, Ханс-Йохен Тіль, Сюзанна Гьорке, американський семітолог Джон Хюнегард, італійські мовознавці Мауро Джордж'єрі, Миріо Сальвіні, Стефано де Мартіно, Марі-Клод Тремойль, радянський та російський сходознавець Ігор Дьяконов та інші визнали за цією хурритською основою право вважатися полісемічною та розширили її лексико-семантичне поле значенням «країна» [34, с. 488–489]. Згадані вище сходо- та мовознавці також зійшлися на думці, що відповідниками хурритського *umini/otini* є: в шумерській мові – *U[N]*; аккадській – [*mātu*]; угаритській – [*h*]u-wa-tu₄; хетській – *utne*; каситській – **mini, miri*; урартській – *ebani* (пор. укр. *Іванків*, назву районного центру на Київщині). Щоправда, двом передостаннім, каситським, основам вони дали визначення «земля», а останньому – урартському – «країна, регіон» [34, с. 489].

Зазначене хурритське слово у формі *umini* зафіксоване в клинописних текстах на глиняних табличках, виявлених у всіх регіонах проживання хурритів: на території Мітанні (хурритського царства у Північній Месопотамії), царства Аррапхе та його міста Нузі (землі сучасного Іраку на схід від річки Тигр у Північній Месопотамії), Богазкоя (Хаттуші, столиці прадавнього Хетського царства поблизу сучасного турецького поселення Богазкале, йменованого раніше Богазкою, що в Центральній Анатолії), Алаласі або Мукіші (доісторичній державі на території сучасної Північної Сирії), на пагорбі Рас-Шамра або Угариті

(прадавньому місті-державі поблизу сучасного сирійського порту Латакія) та ін. Кілька разів ця мовна одиниця засвідчена також і в одній з найдавніших пам'яток хурритської писемності – «Листі з Мітанні»/«Мітаннійському листі», датованому близько 1350 р. до н. е.¹

Хурритська основа *imīni* засвідчена також і в багатьох українських назвах, особливо композитних, в апелятивній лексиці тощо. Серед значної кількості подібних найменувань можна назвати хоча б такі:

Манява (село Богородчанського району Івано-Франківської області). Його назва, очевидно, в перекладі з хурритського *imīni-wwe* означає «моя земля» [26, с. 281]. Варто також зазначити, що основа *imīni* в родовому та давальному відмінках набирає відповідно форми *imīni-bi/wi*² та *imīni-wa*³. До речі, на території села протікає ріка, що має назву *Манявка*. Ймовірно, маємо один з поодиноких випадків, коли наймення водотоку є вторинним у відношенні до найменування населеного пункту. Як правило, поселення на території України за давніх часів отримували свої назви від наймень річок, що протікали на їх теренах. Коли ж читаєш дослідження краєзнавців про етимологію назви та минуле *Маняви*, складається враження, що дехто з них не завжди дружить з логікою. До такого висновку доходиш, коли надibuєш, наприклад, такі слова: «Назва походить від слова «манівці», що від слова «навмання». Історія села, обведеного з двох боків скелями, тягнеться в давнину, яку ніяк не можна відтворити ні за письмовими,

ні речовими джерелами. Усні перекази трохи роз'яснюють і дають повне розуміння минулого»⁴;

Мончинці, Моньки (села Чернелівської сільської ради), а також с. *Манівці*, що розташовані в Красилівському районі Хмельницької області;

Міньківці (село Дунаєвецької міської територіальної громади однойменного району Хмельницької області);

Міньківці (село Андрушівського району Житомирської області);

Маньківка (селище міського типу та районний центр в Черкаській області). Територією поселення протікає ріка з відповідною назвою;

Маневичі (колишня назва села Прилісного *Маневицького* району Волинської області);

Манжелія (село Глобинського району Полтавської області);

Манилівка (село Шилівської сільської ради Зіньківського району Полтавської області);

Верхня Мануйлівка (село Мануйлівської сільської ради Козельщинського району Полтавської області);

Доманівка (село Пісківської сільської ради Іванківського району Київської області);

Умань (місто, адміністративний центр Уманського району в Черкаській області);

Цумань (селище міського типу в Ківерецькому районі Волинської області);

Мандрівка (село Василівської сільської ради Біляївського району Одеської області);

Хоминці (село Роменського району Сумської області; пор. також *Ромни/Ромен*, ойконім в Сумській області з хурритським *imīni*);

⁴ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Манява>

¹ Див.: Mit. I 80, 90; II 68, 69; III 6, 7.

² Mit. I 62, 97, II 71, 72, IV 15.

³ KUB XII 44 II 17.

Романів (селище міського типу в Житомирській області);

Семенівка (місто в Чернігівській області), *Зазим'я* (колишня назва *Зимне*, село в Броварському районі Київської області);

Суми (місто, адміністративний центр однойменної області) та багато інших.

Не будемо подавати свої етимології всіх цих найменувань, обмежимося лише поясненням останнього з них – *Суми*. Найімовірніше, цей композит походить від двох хурритських основ: *šie/šia* «вода; ріка» та *umini/omini* «земля; країна». Тому, очевидно, назву *Суми* і слід розуміти як «водна країна».

3. Мікротопонім *Баба*: чи допоможе він з'ясувати походження першопоселенців Українських Карпат?

Жителям с. Джурів Снятинського району, що на Івано-Франківщині, як і навколишніх поселень, добре відома назва цього урочища – *Бабин Хрест*. Розташоване воно на чималій висоті на околиці тамтешнього лісу. Місцеві старожили стверджують, що тут з давніх-давен стояв хрест, тому місцевість й отримала подібне наймення. Мирослав Габора, сучасний дослідник історії та культури Івано-Франківщини, до речі, автор дев'яти книг про походження географічних назв Прикарпаття, вважає, що «назва виникла в результаті трансонімізації однозвучного реалоніма – найменування хреста, що стояв колись на горбі» [1, с. 15]. Вчений висловлює припущення, що «той хрест поставила якась баба...» [1, с. 15].

Інші відомі науковці з Івано-Франківщини – директор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя

Стефаніка, доктор історичних наук, професор Микола Кугутяк та його колега з цього ж інституту, кандидат історичних наук Михайло Паньків – відзначають той факт, що «язичницькі святилища споруджувалися на висотах Київської Русі. Скельні святилища й кам'яні жертівники були поширені на Карпатських вершинах. У зв'язку із цим привертають увагу ритуальні висоти під назвами “Баба”, “Лиса Гора”, “Ігрище”, “Толиця” та ін.» [8, с. 248]. Затим дослідники, посилаючись на науковий архів кафедри етнології і археології Інституту історії, політології й міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаніка, зазначають, що «серед сакральних пам'яток поширений мікротопонім “Баба”. Ми зафіксували їх 46. Причому більшість з них знаходиться також у гірській і передгірській місцевості» [8, с. 249].

До речі, Ігор Сеньків, краєзнавець з Прикарпаття, справедливо наголошує, що «територія України здавна була конгломератом різних народів з багатьма господарсько-культурними типами, мовними родинами, віруваннями. Вивчення історико-культурної спадщини Прикарпаття тісно пов'язане з топонімами, що не піддаються фальсифікації, вона зберігає майбутнім поколінням пам'ять про народ, його духовну культуру» [13, с. 174].

Отже, чи можна пов'язувати назву урочища *Бабин Хрест* та наймення інших десятків місцевостей та поселень на карті сучасної України з «якоюсь бабою» або ж співвідносити ці топоніми й мікротопоніми з *бабою* – нібито персонажем слов'янської міфології? Аби відповісти на ці запитання, зосередимо свою

увагу на оронімній назві з іншого куточка України, Полтавщини.

Селище міського типу *Градизьк*¹ Глобинського району Полтавської області розташоване на північно-східному узбережжі Кременчуцького водосховища. Південною околицею населеного пункту є схил гори *Пивиха*. На стенді, встановленому біля приміщення селищної ради, вказано, що це давнє поселення засноване 865 року. Сучасне електронне джерело зазначає, що «гора Пивиха в селищі Градизьк Глобинського району славилася колись не лише найвищою точкою в Полтавській області, а й існуванням на ній Пивогірського монастиря»², котрий до наших часів, на жаль, не зберігся.

Щодо дати заснування останнього єдиної точки зору немає: одні стверджують, що *Пивогірський (Пивогородиський)* монастир виник у 50-х роках XVI ст.³; інші переконують, що його було закладено на горі *Пивиха* близько 1629 року як філію Київського Микільського Пустинного монастиря⁴. Проте не це важливе: в даному разі нас більше цікавить назва обителі – *Пивогірський (Пивогородиський)*.

Вона засвідчує малоімовірність заснування монастиря в XVI ст. Останню

¹ Назву цього поселення автор виводить від хурритських основ *arde/arte-* «місто» (пор. відповідники цього терміна: в шумерській мові – URU; аккадській – *ālu*; угаритській – *qaritu*; хетській – *ḫappirija-* (див.: Richter, Thomas. *Bibliographisches Glossar des Hurritischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012. S. 49) та *itki* «святий, сакральний» (див.: Laroche, Emmanuel. *Glossaire de la langue hurrite [Études et commentaires]*. Paris: Klincksieck, 1980. P. 129). Отже, наймення *Градизьк* в буквальному сенсі, очевидно, слід розуміти як «святе місто».

² URL: https://www.telegraf.in.ua/around/7653-monastir_7653.html

³ Там само.

⁴ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Градизьк>

дату намагається «легітимізувати» ієромонах Нектарій, настоятель тамтешньої Свято-Покровської церкви. Вигадкою також слід вважати і слова ієромонаха про «руських власників селища *Пива*»: церковнослужитель твердить, що «свою назву монастир, як і сама гора, отримав від селища *Пива*. Воно належало руським боярам *Пивам*»⁵.

Проте, всупереч твердженням градизького ієромонаха Нектарія, є всі підстави вважати: «руські бояри *Пиви*» є вигаданими особами, вони – породження народної етимології, коли неправильно осмислюється незрозуміле слово за аналогією фонетично близького, що призводить затим до перекручення його звукового вираження. Крім того, датою спорудження монастиря, очевидно, слід вважати першу половину XVII ст. Обґрунтуємо сказане вище.

Те, що чоловіча обитель на схилі гори *Пивиха* (висота над рівнем моря 168 м) колись одержала назву *Пивогірської*, засвідчує, що фундатори монастиря вже не розуміли первісної семантики тієї багатолексичної мозаїки, яка побутувала тоді на землях сучасної Полтавщини. Так стверджувати дає підстави саме це дивне найменування, в якому вже назване поняття повторно позначається іншим словом. Адже українське *Пивиха*, найімовірніше, походить від хурритського *paba* «гора» (пор. укр. *пагорб*); його різні форми написання: *baban*, *paba(n)*, *f/pab(a)n(n)i*, *fabanni*, *pabni*, *pab(a)ni*, *paban-ni*, *paban(n)i* [26, с. 190; 34, с. 295–297; 22, с. 84]. Відомий французький лінгвіст Арно Фурне та його колега зі США Аллан Бомхард вважають, що фонема **b* у давньохурритській мові вимовлялася

⁵ URL: https://www.telegraf.in.ua/around/7653-monastir_7653.html

подібно до <b> <w> та <p> [22, с. 84]. В урартській мові аналогом цього хурритського апелятива виступає *babani* «гірський район» [34, с. 295]. Отже, в назві *Пивогірський* українська основа *гірський* дублює хурритський апелятив *raba*, що має такий же сенс.

Як вдалося встановити автору цих рядків, суттєва зміна семантики багатьох лексичних одиниць української мови відбулася після 1569 року, коли значна частина сучасних українських земель відійшла від Великого князівства Литовського Речі Посполитій. Литовські правителі, як відомо, щодо питання мовної експансії були стриманішими від поляків. Тому засновники монастиря вже не знали значення прадавнього хурритського *raba*, відповідниками якого тоді вже стали лексеми *гора* та *пагорб*. Це підтверджують такі факти.

Гора *Пін Іван* (інша назва *Чорна Гора*) висотою 2028 метрів, як відомо, є однією з найвищих вершин Українських Карпат. Розташована вона на південному сході головного хребта гірського масиву Чорногора, що простягнувся на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей. Якщо порівняти хурритське *raba* «гора» та його форми *raba(n)*, *f/pab(a)* *n(n)i*, *fabanni*, *rabni*, *rab(a)ni*, *raban-ni*, *raban(n)i*, стає очевидним, що наймення *Пін Іван* є українським відповідником хурритського апелятива. Зрозуміле й те, що термін *гора* дублює щойно згадану сполуку *Пін Іван*.

Назва села *Бабайківка* (пор. хурритське *raba* «гора») Царичанського району Дніпропетровської області. Дослідник Володимир Кабузан вказує, що вже до 1740 р. це поселення було одним із найбільших на землях Самарської паланки, включеної в кінці XVIII ст. до складу

Новомосковського повіту [7, с. 80]. На східній околиці населеного пункту розташована височина, що простягається з півночі на південь. На території самої *Бабайківки* виявлено три кургани та один курганный могильник скіфської доби. А ще тут є пагорб *Могила Котів Горб*. Очевидно, назва *Котів*, маючи також хурритське походження, утворилася від прадавнього *hud-* «хвала, слава; хвалити, славити» [7, с. 175–176].

Село *Півні* Дмитрівської сільської ради Фастівського району Київської області. Назва поселення походить, ймовірно, від хурритської основи *raba* «гора». Як зазначає відомий український краєзнавець Лаврентій Похилевич (1816–1893), поселення існувало ще за часів київського князя Володимира Ольгердовича (1338 – після 1398 рр.) [12, с. 403]. *Півні* розташовані на висоті 187 метрів над рівнем моря; на найвищій вершині населеного пункту – пагорбі в центрі села – близько 1738 року було побудовано дерев'яну церкву Іоанна Златоуста. Саме це узвишся на правому березі річки Унави, напевне, й пов'язане із сучасним найменням поселення.

Село *Бабинці* Погребищенського району Вінницької області. Середня висота, на якій розкинулися вулиці цього населеного пункту, становить 201 м над рівнем моря. Можна стверджувати, що зазначений факт засвідчує, очевидно, хурритське походження наймення поселення: від *raban-ni*, *raban-(n)i* «гора; пагорб». Можливо, суфіксальну частину назви (*-инці*) утворює хурритське *ini/eni* «бог».

Селище міського типу *Бабанка*, що в Уманському районі на Черкащині. Воно також розташоване на досить чималій висоті як для цього краю – 176 м. На

території населеного пункту археологи виявили залишки поселень трипільської культури, 9 поселень черняхівської культури, крем'яні вироби доби пізнього палеоліту та артефакти періоду пізньої бронзи. А ще – скіфський курган, який науковці датують VII ст. до н. е.

Село *Бабинці* (альтернативна назва *Бабинці від Кривчого*) Борщівського району Тернопільської області. Тамтешні жителі наймення свого населеного пункту пов'язують із каменем («бабою»), що стоїть на височині над долиною річки Нічлави. Насправді згаданий ойконім належить до типу оронімних: рельєф тут порівняно з довкіллям досить гористий – близько 200 метрів – і більше має пагорбів, на яких розкинулося село.

Те саме можна сказати й про село Урожайне Мельнице-Подільської селищної ради в цьому ж районі, яке до 1964 року йменувалося також *Бабинцями* (*Бабинцями від Звенигорода*). Середня висота тамтешньої місцевості сягає понад 180 метрів.

Зупинимось також на походженні назв поселень на території проживання двох південнослов'янських народів – болгарського та словенського.

Село *Бабинці* (болгар. *Бабиници*) в общині Тетевен Ловецької області в Болгарії. Поселення знаходиться серед гірського масиву Стара Планина на висоті 980–1080 метрів над рівнем моря. Цей факт, безумовно, пояснює значення назви населеного пункту, яка також, на нашу думку, сходить до хурритського *raban-ni, raban-(n)i* «гора».

Село *Бабинці* (словен. *Vabinci*), що в общині Лютомер провінції Штирія в Словенії. Територія Помурського регіону, де розташоване поселення, переважно низинна. Пагорби висотою понад 200

та більше метрів залягають тут лише на землях, що оточують згадані *Бабинці*. А середня висота, на якій розмістилися чепурненькі вулиці цього невеличкого населеного пункту, становить понад 177 метрів, що можна вважати чималим підвищенням для зазначеної місцевості. Отже, можна висловити припущення, що й у цьому випадку наймення поселення пов'язане з особливостями тамтешнього рельєфу та походить, очевидно, від хурритського *raban-ni, raban-(n)i* «гора».

І, нарешті, про апеллятивну лексику в сучасній українській мові. Маю на увазі слова *баня* та *бабинець*. Перше з них належить до розряду полісемічних і одним із його значень є «опуклий дах, що має форму півкулі; купол» [14:1970, с. 102]. Як ми розуміємо, семантика терміна вказує на високе розташування ярусної круглої бані, що була обов'язковим компонентом усього розмаїття тридільних церков: одно- та трибаневих. Отже, й тут бачимо прямий зв'язок між хурритським *raba, raba(n), f/pab(a)n(n)i, fabanni, rabni, rab(a)ni, raban-ni, raban(n)i* «гора; горб, пагорб; підвищення» й фонетично та семантично близьким до нього українським *баня*.

Коли йдеться про *бабинець*, то щодо цього терміна, як правило, застосовують таке сумнівне визначення: «Приміщення в західній частині церкви, прилегле до нави, в якому під час літургії знаходяться жінки. *Бабинець* входить у канонічну, тридільну систему планування православної, переважно дерев'яного храму – *бабинець*, нава, вівтар» [2, с. 860].

Досить дивне, на наш погляд, тлумачення дає щодо *бабинця* також і «Словник української мови»: «Окреме місце в церкві, де стоять жінки» [14:1970, с. 76].

Щоправда, це ж академічне видання не пояснює: а) коли і хто поділив прихожан у церкві під час проведення служби (літургії) на чоловіків та жінок; б) визначив для них окремі місця в храмі; в) як називається місце в церкві, де під час тієї ж літургії знаходяться чоловіки.

Прочитуємо ще одне визначення для *бабинця*, дане сучасним електронним джерелом (зберігаючи при цьому стилістику, правопис, у тому числі й пунктуацію, та орфографію оригіналу): «*бабинець* (синоніми – *бабник*, *гінеконіт*) – одна з трьох частин тридільного храму. Назва походить від українського слова «Баба», тобто у церкві в *бабинці* стояли жінки. *Бабинець* входить у канонічну, тридільну систему планування православного, переважно дерев'яного храму – *бабинець*, нава, вівтар. У храмах більших розмірів зазвичай над *бабинцем* розміщуються хори»¹.

Звичайно, подібні тлумачення аж ніяк не сприяють гендерній рівності чоловіків та жінок, а ще є образливими на адресу останніх: відколи це в українській мові слово *баба* стало синонімом іменника *жінка*?..

Тлумаченню терміна *бабинець* допомагають, зокрема, функціональне призначення та його форма. Ще й донині на Закарпатті та Лемківщині збереглися дерев'яні храми своєрідного стилю, наближеного до готичного. В подібних церквах над *бабинцем* зазвичай розташована висока стрімка вежа.

Отже, є підстави вважати, що первісною семантикою слова *бабинець* було поняття, пов'язане саме з висотою (горою), яке колись і виражало хурритське *raban-ni*, *raban-(n)i* «гора; пагорб». До речі, на цю особливість *бабинця* вказував свого

часу і видатний знавець української архітектури, доктор мистецтвознавства, професор Стефан Таранушенко (1889–1976). Так, розповідаючи про архітектурні особливості церкви св. Юрія в м. Седнів на Чернігівщині, побудованої на початку XVIII ст., він зазначав, що висота стін *бабинця* цього храму вдвічі перевищує довжину його плану. Подібна особливість притаманна будь-якому православному храму [2, с. 91].

Отже, первісну семантику лексеми *бабинець* слід ототожнювати зі значенням хурритського *raban-ni*, *raban-(n)i* «гора; пагорб». Останнє й було етимом сучасної української лексеми (географічного терміна) *гора*, що вживається нині, як відомо, в сенсі «гора; горб, пагорб, підвищення».

4. Хурритське *hiridi* як етимон давньоруських *корста* та *короста*, українського *хоронити*

Важко погодитись з думкою сучасних мовознавців про походження давньоруського апелятива (у множині) *корсты* (*керста*, *корста*, *короста*) «гроб, труна, могила», що зустрічається, наприклад, в Лаврентіївському літописі в описі подій за 1092 рік (щоправда, пізнішими редакторами списку це слово – *корсты* – тут же внизу, на сторінці літопису, помилково виправлено на *кресты*, *крест*; в Літописі руському за Іпатіївським списком також помилково вжито слово *хрестъ* з виправленням внизу на *крсты*) [6, с. 206]:

«Оумре Рюрикъ снѣ Ростиславль. в си же времена мнози члѣвци оумираху различнѣми недугы. аѡже глѣху продающе корсты. аѡ продахомъ корсты» [9, с. 215] (у Хлебниковському списку – *крсты*. – В. Л.).

¹ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Бабинець>

«У сей же рік помер Рюрик, син Ростиславів. У ці ж часи багато людей умирало од різних недуг, так що говорили ті, які продають гроби» [10, с. 131].

Як відомо, німецький лінгвіст та славіст М. Фасмер (28.02.1886–30.11.1962) вважав, що це давньоруське слово, очевидно, запозичене з литовської, де іменник *kar̃stas* (правильно: *karstas, karstą*, як, до речі, і *grabas*. – В. Л.) означає «труна, домовина, гроб; могила» або ж походить від латвійського *šķir̃sts* зі значенням «ковчег» [15, с. 338]. У свою чергу один із найвідоміших дослідників литовської мови професор К. Буга (6.11.1879–2.12.1924) в дослідженні «Мова та античність» стверджував, що ці дві балтійські основи споріднені з литовським *pr̃akartas* «ясла (годівниця)» [18, с. 48, 170]. Польський історик та філолог-славіст А. Брюкнер (29.01.1856–24.05.1939) спростовував думку інших дослідників про фінські корені давньоруського *корста* (*керста, короста*): останні вважали, що давньоруське слово є калькою фінського *kirstu* «труна, домовина» або ж утворилося від латвійського *šķirsts* чи естонського *kirst* з таким же значенням [17, с. 66, 237–238].

Одразу зазначимо: ні литовські *karstas* та *pr̃akartas*, ні латвійське *šķir̃sts*, а ні тим більше невідомі нам фінські основи до утворення давньоруського *корста*, очевидно, ніякого стосунку не мають, адже в цієї лексеми набагато давніша історія, що вимірюється, ймовірно, кількома тисячоліттями. Праоснову (етимон) зазначеного вище слова, напевне, слід шукати в хурритській мові. І цим доісторичним етимомон слід вважати, очевидно, хурритське *hiridi* «виїмка ґрунту, розкопки, копання; канал, рів, траншея, яма, фоса» [34, с. 155]. Німецький орієнталіст,

хеттолог, професор Бохумського університету Е. Ной (26.11.1936–3.12.1999) в 1992 році висловив думку, що цю хурритську лексему слід розуміти як «виїмка ґрунту, розкопування, розкопки; яма, рів, траншея, котлован» та вона, можливо, походить від акадського *hiritu* «рити» й відповідає хетському *hukanna* «основа, фундамент» [30, с. 396]. Затим він згодом (в 1993 та 1995–1997 роках) в інших своїх дослідженнях підтвердив сказане ним же раніше: хурритський термін *hiridi* однозначно слід отожднювати з копанням, виїмкою ґрунту, риттям каналу, рову, траншеї тощо [27, с. 60; 28, с. 31, 36; 29, с. 185; 28, с. 256]. Аналогічну або подібну думку щодо семантики хурритського *hiridi* («канал, фоса, канава») мали також співвітчизники Е. Ноя – німецькі мовознавці: асиріолог та хеттолог В. Хаас (1.11.1936–13.05.2019) та хурритолог і хеттолог І. Вегнер-Хаас (нар. 1941 р.) [25, с. 54–57], італійська дослідниця М.-К. Тремоуїлле (нар. 1944 р.) [37, с. 145–149], французький лінгвіст Ж. Кацанікос [19, с. 279] та британський професор У. Дж. Ватсон з університету Ньюкасла [39, с. 553; 38, с. 129].

Перед тим, як заглибитися у пошуки лінгвістичних двійників хурритського *hiridi* «виїмка ґрунту, розкопки, копання; канал, рів, траншея, яма, фоса», подам назви деяких водних об'єктів України:

дельтове озеро *Кардашинський лиман*, поблизу с. *Кардашинка* Голопристанського р-ну Херсонської обл. (цей лимонім площею 5,3 км² розташований у пониззі Дніпра, на лівобережній заплаві дельти згаданої ріки; *лиманом* тамтешні жителі здавна йменують водойми. Стічні води до *Кардашинського лиману* надходять із Солонецької канами та

місцевих риборозплідних ставків. Між лиманом та Дніпром протікають річка Конка та ерик Чайка);

потік *Корита*, с. Білоберізка Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.;

потік *Коритарський*, п. Хрепелева л. Бистриці-Надвірнянської п. Бистриці п. Дністра; с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.;

річка *Коритища*, п. Мостищ п. Жолоні п. Словечни п. Прип'яті п. Дніпра;

потік *Коритко*, п. Серету л. Дністра; між річками Гнізна та Звиняч;

балка *Коритна*, п. Вислої п. Сіверського Дінця п. Дону;

річка *Коритна*, п. Русави; Томашпільський та Ямпільський р-ни Вінницької обл.;

річка *Коритна*, п. Грязиви; Овруцький р-н Житомирської обл.;

річка *Коритна*, л. Ягідниці л. Талі п. Тетерева п. Дніпра; Київська обл.;

потік *Коритний*, с. Запереділля Міжгірського р-ну Закарпатської обл.;

потік *Коритниця*, п. Ужа л. Лабірця п. Бодрого п. Тиси л. Дунаю; с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.;

річка *Коритниця*, п. Черемошу п. Пруту л. Дунаю; Міліївська (х. *Коритниця*), Іспаська, Банилівська та *Коритненська* (с. *Коритне*) сільські ради Вижицького р-ну Чернівецької обл.;

річка *Коритницький Потік*, п. Річиці п. Солокії л. Західного Бугу п. Вісли; Сокальський р-н Львівської обл.;

річка *Коритня*, п. Синюхи л. Південного Бугу;

балка *Корито*, л. Кринки п. Міусу, впадає в Азовське море; с. Успенка Амвросіївського р-ну Донецької обл.;

потік *Корито*, л. Дністра; с. Козарі Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.;

річище *Корито*, с. Бабичі Канівського р-ну Черкаської обл.;

балка *Коритяна*, с. Попівка Канівського р-ну Черкаської обл.;

потік *Городаків*, пр. Рибниці п. Пуцяти п. Дністра; м. Косів Івано-Франківської обл.;

балка *Городецька*, л. Бика л. Самари л. Дніпра;

потік *Городилів*, п. Ріки п. Тиси л. Дунаю (пор. *Городилів* – частина м. Хуст Закарпатської обл.);

балка *Городиська*, л. Кінської л. Дніпра;

балка *Городиська*, л. Проворотної п. Джгуна (Джуна) п. Водолажки п. Мозу п. Сіверського Дінця п. Дону;

річка *Городище*, л. Словечни п. Прип'яті п. Дніпра; Овруцький р-н Житомирської обл.; пор. там само с. *Городець*;

річка *Городище*, п. Десни л. Дніпра; села Слобідка та *Городище* Менського р-ну Чернігівської обл.;

річка *Городище*, п. Річища л. Дніпра; с. Бабине Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл.; пор. могила *Городище*, урочище Великі Кучугури (р. Лопушка, тепер Каховське водосховище) та гряда, що в Запорізькому р-ні однойменної обл.;

річка *Городище*, п. Піщаної л. Осколу л. Сіверського Дінця п. Дону;

річка *Городище*, п. Сіверського Дінця (межиріччя Бабки й Тетліги) п. Дону;

річка *Городищенка*, л. Сейму л. Десни л. Дніпра; смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.;

річка *Городівна*, п. Ужа п. Прип'яті н. Дніпра; Ємільчинський р-н Житомирської обл.

потічок *Городковий*, л. Сушанської Ріки п. Бронецької Ріки л. Боржави п. Тиси л. Дунаю; с. Суха Іршавського р-ну Закарпатської обл.;

балка *Городна*, л. Білої п. Лугані п. Сіверського Дінця п. Дону; у гирлі с-ще *Городище*;

балка *Городна*, п. Бритаю п. Береки п. Сіверського Дінця п. Дону; пор. нп *Городна*;

річка *Городниця*, с. Постоївка Гусятинського р-ну Тернопільської обл.;

річка *Городня*, п. Снову п. Десни л. Дніпра; м. *Городня* Чернігівської обл.;

річка *Городня*, пр. Сможу л. Удаю п. Сули л. Дніпра; села Гмирянки та *Городня* Ічнянського р-ну Чернігівської обл.;

річка *Городенка*, пр. Удаю п. Сули л. Дніпра;

яр *Городовий*, п. Сенєка л. Сєнихи п. Осколу л. Сіверського Дінця п. Дону;

балка *Городська*, л. Городецької л. Бика л. Самари л. Дніпра; між балками Матющина та Ключик;

балка *Городська*, п. Красної л. Сіверського Дінця п. Дону; пор. с. *Городське* / Кочине, що розташоване у верхів'ї.

До запропонованого переліку водних артерій долучимо також найменування окремих населених пунктів України:

село *Кардашинка* Голопристанського р-ну Херсонської обл.;

село *Коритище* Топорищенської сільської ради Хорошівського р-ну Житомирської обл.;

село *Коритниця* Устилузької міської громади Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.;

село *Коритниця* Привітненської сільської ради Локачинського р-ну Волинської обл.;

село *Коритне* Балтської міської громади Балтського р-ну Одеської обл. (на околиці *Коритного* виявлено поселення трипільської культури);

село *Коритне* Вижницького р-ну Чернівецької обл. (як засвідчують

археологічні дослідження, перші поселення на території *Коритного* мають вік близько п'яти тисяч років, отже, існували в складі трипільської культури);

село *Коритняни* Ужгородського р-ну Закарпатської обл. (на території *Коритнян* вчені-археологи В. Котигорошко та І. Попович виявили залишки трьох поселень: а) перших століть нашої ери (римський час); б) слов'янського (VIII–IX ст.); в) давньоруського (XI–XIII ст.);

село *Коритувата* Самгородоцької сільської ради Козятинського р-ну Вінницької обл.;

село *Коричинці* Деражнянського р-ну Хмельницької обл.

Подані вище назви водних об'єктів та населених пунктів України, очевидно, слід пов'язувати із зазначеним раніше хурритським *hiridi*.

Тепер перейдемо до аналогів цього слова в інших мертвих та давніх мовах тих народів, що за доісторичних часів були географічними сусідами хурритів.

Почнемо з шумерів. Скористаємося словником-путівником з давньої шумерської мови, редактором якого є найавторитетніший дослідник шумерської лексики Джон Аллан Халлоран (John Allan Halloran). Найбільш близькими за значенням до хурритського *hiridi* «виїмка ґрунту, розкопки, копання; канал, рів, траншея, яма, фоса» є такі шумерські основи: *hur*, *ur*₅ [HAR]; *dun*, *du*₂₄; *tun*, *tu*₁₀; *tu*₁₁; *ħabrud*; *ki-in-dar* «яма, нора, діра, отвір; копати, проривати, довбати» [21]; *būru* (-d), *būr* «те ж саме»; *ba-al* «копати (канал)»; *pa*₄ ... *ba-al* «копати рів, траншею»; *šita* «канал, малий канал, головний канал»; *šita* «рів, траншея, канал, велика яма»; *šita*, *ēšda* «чистий», «купати(ся)»; «священик» (не плутати *šita*, застерігає американський лінгвіст М. Лафайєт, із

шумерським словом *chita*, що означає «не в порядку, несправний», «не працює; не по закону; не по порядку; не за правилами; зламався; вийшов із ладу; не в собі; порушується порядок; поза чергою») [21, с. 153]; *dun*, *du*₂₄ «копати» (поле, яму); *pa*_{4,5,6}, *par* «іригаційний канал, рів, маленький канал, траншея, канава для стічних вод»; *e-še-á* «тип каналу або рову»; *e-ne-sù-ud* «викопаний»; «рів, канава, канал, траншея, рівчак, кювет»; *sùr* «рити каналу, обкопувати ровом»; *ég*, *ék*, *íg*, *e* «траншея, стічна канава; гребля»; *ub*₄ «западина, поглиблення, порожнина»; *te-me-en*, *temen* «розкопки, копання»; *ki-šúr* «могила», «порожнина в землі»; *ki-lal/lá (bi)* «розкопки», «могила»; *bal*; *ba.al* «копати (рів)» (лопатою, мотикою); *ki-mah* «могила».

В аккадській мові до цього своєрідного лексико-семантичного ряду слід віднести такі основи: *hirítu* «копати, рити, прокопувати, викопувати», «земляні роботи, землерийні роботи», «канал, канава, рів»; *amâru* «текти, капати, протікати»; *pattu* «канал; лоток; водопровід(на труба)»; *kurpi*, *kurâti* «потік; ключ, джерело»; *harâru* «копати, рити; видовбувати, продовбувати»; *hurru* «діра, яма, отвір; нора; печера; яр, ущелина, прірва; розколина, вибоїна»; *harišu*, *hirišu* «рів, канава» (множ. *hirišani*, *hiriššani*, *hirišši*); *harû*, *hirû*, *herû* «копати, викопувати, рити, проривати, прокопувати»; *harû*, *hariu* «рів, канава, окоп; чан, бочка»; *šita* «рів, траншея, канал, велика яма».

Як відомо, аккадською мовою послуговувалися не тільки в Аккаді, але й у давніх Ассирії та Вавилоні. Частіше мовознавці мовою спілкування жителів цих двох останніх доісторичних держав називають давньоассирійський та давньовавилонський діалекти аккадської. У

написанні та звучанні слів зазначеного лексико-семантичного ряду в цих діалектах порівняно з аккадською існують певні відмінності, тому подамо деякі з найбільш вживаних термінів окреслено-го вище кола.

Давньоассирійський діалект аккадської мови: *harāšu* «рів, розкопки»; *harišu* «траншея, рів»; *harítu* «рів»; *hirišu* «траншея, рів»; *hirítu* «рів, канал, траншея».

Давньовавилонський діалект аккадської мови. Як стверджує американський дослідник Ендрю Джордж (нар. 1955 р.), розповідаючи у своїй книзі про вавилонський епос Гільгамеша, у давньовавилонській мові вживання *hirítu* «рів, канава» (у множині *hi-ra-a-ti*) простежується до початку II тис. до н. е. [23, с. 810]. До речі, саме у давньовавилонській основа *hirítu* вживалася також і в значенні «могила», це, зокрема, стверджують британська дослідниця С. М. Даллі (Stephanie Mary Dalley; нар. 1943 р.) [20, с. 751–755] та її італійський колега, професор ассириології Римського університету, автор майже півсотні книг, у тому числі кількох праць про шумерську та месопотамську цивілізацію, дешифрувальник текстів на глиняних табличках давньої Ебл¹ Дж. С. Петтіно (Giovanni C. Pettinato; 24.09.1934–19.05.2011) [33, с. 123; 34, с. 176].

Іврит. В цій семітській мові лексема *חור* [ħor] трактується як «дірка, яма, отвір, нора, лаз, діра, дупло, пробоїна», а також – «копати, проривати, довбати».

Арамейська. Значення «копати» в цій давній мові передають лексеми *ħpr* та *ħrṣ*. Основи *pyr*, *pyr*², *ħryṣ*, та *ħryṣ*²

¹ Ебла – доісторичне семітське місто-держава на північному заході Сирії, за 53 кілометри на південний захід від сучасного Алеппо, що існувало в III–I тис. до н. е.

перекладаються як «рів, траншея, окоп, рівчак, канал, кювет, канава; рити канаву, обкопувати ровом». Також ідентичну семантику мають слова *h²ry* та *h²ryt²*?

Санскрит. Серед величезної кількості синонімічних одиниць цієї мови на згадану тематику варто назвати такі: *khan*, *khai*, *kṣur*, *rad* «копати, рити, викопувати»; *khaṇa* «яма»; *khaṇana* «копання»; *khāta* «копати яму»; *khāta*, *kheya*, *vapra* «канава, рів, траншея»; *khātikā* «канава»; *khātaka* «рів»; *khānikā* «канава». Є ще в санскриті лексема *āvṛta*, яку вживають у значенні «огорожений», «оточений» (ровом, стіною і т. п.). Можливо, це слово лежить в основі ойконімів: *Авратин* – так іменуються два села в Любарському районі Житомирської області (розташоване на правому березі р. Тараньки) та Волочиському районі Хмельницької області (це поселення розкинулося на берегах безіменного допливу р. Збруч); *Обертин* – під цією назвою нам відоме селище міського типу в Тлумацькому районі Івано-Франківської області. Прикметно, що в назві *Авратин* наявний корінь, що входить і до складу санскритської основи *āvṛta* «огорожений», «оточений». А ще до цих найменш за звучанням подібна назва річки *Уборть*, що протікає землями Північної Житомирщини.

Давньовірменська. Заслугове на увагу слово *փորել* [p'orem] «викопувати, виривати, видовбувати», що утворилося від *փոր* [p'or] «порожня» (пор. сучасні вірменські *p'vorel* [porel] з відповідним значенням та *p'vorel hanel* «викопати»; а ще – назви водних артерій в Україні: річка *Оріль*, л. Дніпра; Харківська область, межа Полтавської та Дніпропетровської областей; річка *Поромовочка*, п. Ірші л. Тетерева п. Дніпра; с. *Поромівка*

Хорошівського району Житомирської області; річка *Борімля*, п. Ворскли л. Дніпра; м. Охтирка Сумської області; річка *Борімля*, пр. Чаші л. Сейму л. Десни л. Дніпра; с. Зінове Путивльського району Сумської області; балка *Поруб*, що належить до басейну Сіверського Дінця; річка *Боромолка*, л. Ірші л. Тетерева п. Дніпра; с. Шершні Коростенського району Житомирської області. А ще є село *Боромля*, що в Тростянецькому районі на Сумщині). Очевидно, стверджує професор С. Айвазян у своїй праці «Урартсько-вірменська: лексика та історично-порівняльна граматики», присвячений питанню взаємозв'язків урартської мови клинописних написів Ванського царства – та вірменської, урартському *pile* [p'i/ri] (з ним споріднене давньовірменське *peḷ-em*) відповідає сучасне вірменське дієслово *br-em* «копати, заглиблювати» [16, с. 28]. Переважна більшість сучасних дослідників давньовірменської мови також вважає, що дієслово *pelem* «копати, розкопувати» утворилося від урартського *pile* «канал», хоча подібну етимологію свого часу заперечував відомий радянський лінгвіст І. Дьяконов. Інший дослідник давньовірменської – Н. Ділбарян – доповнює цей синонімічний ряд також основами *breac* та *brel*. Вона вважає, що зазначені давньовірменські слова слід розуміти також як інфінітив «копати» [3, с. 231, 240] (пор. за звучанням сучасне вірменське *khoranal* «поглиблювати» з українським *хоронити*). У сучасній вірменській мові для передачі значення «копати, викопати; рити, вирити» найчастіше вживається дієслово *քանդել* [k'andel]/[qandel].

Латинська. Значення «копати, рити» в цій давній мові мають основи: *fodere*, *fodio*, *cavare*, *cavo*, *fossum*, *effodere*,

per fodere, human molire, metalla fodiuntur. В цьому контексті варто назвати й інше слово, що належить до розряду полісемічних: *fossa* «канава, канал, водовідвідний канал, окоп, рів, русло, стік, траншея, яма, ямка; межа, кордон». До речі, спільний корінь надibuємо в однозначенневих латинському *arator* «орач, землероб», «орання, оранка» та у відповідних українських основах – *орання, оранка*.

Готська: *graban* «копати» (пор. нім. *Grab* «могила»), *grobo* «лігво», *usgrof* «викопа», *us-graban* «викопати».

Фінська: *oja* «рів, канава» (пор. з назвою «країна Оюм» у «Гетиці» Йордана); *kaivaa* «копати, рити» (пор. естонське *kaevata* «копати»); *kaivanto* «траншея, рів, канал, канава»; *kaivanto* «розкопки»; *kaivaminen* «копання, риття, відкопування».

Поступово з'ясувалося, що хурритська основа *hiridi* «виїмка ґрунту, розкопки, копання; канал, рів, траншея, яма, фоса» має тісний стосунок і до творення українського *город*: вона, очевидно, є його доісторичним етимомом. Але це вже тема для іншого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Габорак М. Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій: етимологічний словник-довідник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013.
2. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція / Стефан Таранушенко; передне слово С. І. Білокінь; передм., наук. ред., додатки В. В. Вечерський; упоряд., прим. О. О. Савчук. 2-ге вид., стер. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017.
3. Дилбарян Н. А. Древнеармянский язык / Коряков Ю. Б., Кибрик А. А. (ред.). *Реликтовые индоевропейские языки Передней*

и Центральной Азии. Москва: Academia, 2013.

4. Енциклопедичний словник української мови: у 7 т. Том другий: Д–Копці / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1985.

5. Железняк І. М. Світоглядний код слов'янської антропонімії лексико. *Актуальні питання антропонімії: зб. матеріалів наук. читань пам'яті Ю. К. Редька* / відп. ред. І. В. Єфименко. Київ: НАНУ, 2005.

6. Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). 2-е изд. Москва: Языки славянской культуры, 2001.

7. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). Москва: Издательство «Наука», 1976.

8. Кугутяк М. В., Паньків М. І. Топоніми як джерело до вивчення сакральних пам'яток Прикарпаття. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Вип. 5. Івано-Франківськ: Плай, 2014.

9. Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). 2-е изд. Москва: Языки славянской культуры, 2001.

10. Літопис руський / пер. з давньоруськ. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989.

11. Настольная книга священнослужителя: пострижение в монашество – последование малой схимы, или мантии. В 8 томах. Москва: Издательство Московской Патриархии, 1993–1994. Разд. 17: Чинопоследования православной церкви. Глава 1. Пострижение в монашество. Монашеские обеты.

12. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005.

13. Сеньків Ігор. Мікротопоніми Гошівської обителі та її околиць. *Карпати: людина,*

етнос, цивілізація. Вип. 7–8 (2017–2018). Івано-Франківськ: Плай, 2018.

14. Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Т. 2: Е–Муж: более 4500 слов / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 4-е изд., стер. Москва: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2004. С. 338.

16. Ayyazyan Sargis. Urartian-Armenian: lexicon and comparative-historical grammar. Yerevan State University Press. 2011.

17. Brückner A. Die slavischen Fremdwörter im Litauischen (Litu.-slavische Studien. Th. 1). Weimar: H. Böhlau, 1877.

18. Būga, Kazimieras. Kalbā ir senovė. – 1 dalis. Švietimo ministerijos leidinys. Kaunas: Valstybinė spaustuvė, 1922.

19. Catsanicos, Juan. L'apport de la bilingue de Ḫattuša à la lexicologie hurrite; en: Amurru 1: Mari, Ébla et les hurrites. Paris, 1996.

20. Dalley, Stephanie Mary. «Review of Andre Salvini, ed. La Tour de Babylone; Etudes et recherches sur les monuments de Babylon». *Bibliotheca Orientalis*. Vol. LXXII. 2015.

21. DeLafayette, Maximilien. V5. Thesaurus Lexicon Of Similar Words & Synonyms In 21 Dead & Ancient Languages [Maximilien De Lafayette] on Amazon.com. Publisher: lulu.com. 2015.

22. Fournet Arnaud, Bomhard R. Allen. The Indo-European Elements in Hurrian. Charleston, La Garenne Colombes. 2010.

23. George A. R. The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts. Vol. II. Oxford University Press. 2003.

24. Görke, Susanne. Das Ritual der Aštu (CTH 490). Rekonstruktion und Tradition eines hurritisch-hethitischen Rituals aus Bogazköy/Ḫattuša, in: *Culture & History of the Ancient Near East* (CHANE). Vol. 40. Leiden/Boston: Brill, 2010.

25. Haas, Volkert/Wegner, Ilze. Baugrube und Fundament, in: *Istanbul Mitteilungen* 43. 1993 (erschienen 1994).

26. Laroche, Emmanuel. Glossaire de la langue hurrite [Études et commentaires]. Paris: Klincksieck, 1980.

27. Neu, Erich. «Baumeister» und «Zimmermann» in der Textüberlieferung aus Hattusa, in: *Istanbul Mitteilungen* 43. 1993 (erschienen 1994).

28. Neu, Erich. Akkadisches Lehnwortgut im Hurritischen, in: *Archivum Anatoli-cum/Anadolu Arxivleri (ArAnat)*. Bd. 3. Ankara, 1997.

29. Neu, Erich. Das hurritische Epos der Freilassung I. Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Texten-semble aus Ḫattuša (StBoT 32). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.

30. Neu, Erich. Der hurritische Absolutiv als Ortskasus. Zur Syntax der Hurritisch-hethitischen Bilingue aus Ḫattuša, in: *Sedat Alp's Armagan. Festschrift für Sedat Alp. Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*. Edited by E. Akurgal, H. Ertem, H. Otten, A. Süel. Ankara, 1992.

31. Neu, Erich. Mehrsprachigkeit im Alten Orient. Bilinguale Texte als besondere Form sprachlicher Kommunikation, in: *Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium*, 23. Trier, 1995.

32. Pettinato Giovanni C. Cuneiform texts of the Iraq Museum. A preliminary catalogue. The historical inscriptions of Old Babylonian Period: Isin-Larsa Dynasties. Roma: Herder Liberia editrice, 2004.

33. Pettinato Giovanni C. Ebla: A New Look at History (Near Eastern Studies). Baltimore, Md.: The Johns Hopkins University Press, 1991.

34. Richter, Thomas. Bibliographisches Glossar des Hurritischen. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.

35. Šuman, Josip. Kleine Mittheilungen. Etymologische erklärungsversuche, von Šuman, mit Zusätzen von V. Jagić, in: *Archiv für slavische Philologie*. Begr. von V. Jagić. Bd. 30. Berlin, 1908/1909.

36. Sumerian Lexicon: A Dictionary Guide to the Ancient Sumerian Language Bilingual Edition by John A. Halloran (Editor). Los Angeles: Logogram Publishing, 2006.

37. Trémouille, Marie-Claude. Hittite *ḫutanu*, hourrite *ḫiriti*, akkadien *ḫiritum*; in: *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* (SMEA), 44.

38. Watson, Wilfred G. E. *Handbook of Ugaritic Studies*. Series: Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East. Vol. 39. Edited by Wilfred Watson and Nicolas Wyatt. Boston (Massachusetts): Brill, 1999.

39. Watson, Wilfred G. E. Non-Semitic Words in the Ugaritic Lexicon (7), in: *Ugarit-Forschungen (Kevelaer/Neukirchen-Vluyn, später Münster)*. Vol. 40. 2008.

REFERENCES

1. HABORAK, M. (2013). *Toponyms of Pokuttia and Some Surrounding Areas: Etymological Reference Dictionary*. Ivano-Frankivsk: Misto NV. [in Ukr.]

2. TARANUSHENKO, S., ed., et al. (2017). *Wooden Monumental Architecture of the Left-Bank Ukraine*. 2nd ed., ster. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk. [in Ukr.]

3. DILBARYAN, N. (2013). Ancient Armenian Language. In: Yu. KORIAKOV, A. KIBRIK, eds., *Relict Indo-European Languages of the Near and Central Asia*. Moscow: Akademiya. [in Rus.]

4. MELNYCHUK, S., ed., et al. (1985). *D-Koptsi*, Vol. 2 of *Encyclopedic Dictionary of the Ukrainian Language*: In 7 Vol. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.]

5. ZHELIEZNIAK, I. (2005). The Worldview Code of the Slavic Anthroponymic Vocabulary. In: V. YEFYMENKO, ed., *Aktualni pytannia antroponimiky: zb. materialiv nauk. chytnam pamiaty Yu. Redka*. (Topical Questions of Anthroponymy: Collected Proceedings of Readings in Commemoration of Yu. Redko). Kyiv: NAS of Ukraine. [in Ukr.]

6. Hypatian Codex. (2001). In: *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 2, 2nd ed. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury. [in Rus.]

7. KABUZAN, V. (1976). *The Settlement of Novorossiya (Yekaterinoslav and Kherson Provinces) in the 18th – First Half of the 19th Century (1719–1858)*. Moscow: Nauka. [in Rus.]

8. KUHUTIAK, M., PANKIV, M. (2014). Toponyms as a Source for Studying Sacred Monuments of the Carpathian Region. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia* (Carpathians: A Human, an Ethnos, a Civilization). Vol. 5. Ivano-Frankivsk: Plai. [in Ukr.]

9. Laurentian Codex. (2001). In: *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 1, 2nd ed. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury. [in Rus.]

10. MYSHANYCH, O., ed., (1989). *The Rus' Codex*. Kyiv: Dnipro. [in Ukr.]

11. *Monasticism. Monastic Vows*, Chapter 1 of Unit 17: *The Ordering at the Orthodox Church*. In: *A Clergyman's Handbook: Monasticism. Adherence to the Lesser Schema, or Mantle*. (1993–1994). In 8 Vol. Moscow: Moscow Patriarchate Publishing. [in Rus.]

12. POKHYLEVYCH, L., comp., (2005). *Tales of the Populated Areas of Kyiv Province, or Statistical, Historical, and Church Notes about All Villages, Towns, and Cities Located within the Province*. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskyi. [in Rus.]

13. SENKIV, I. (2018). Microtoponyms of Hoshiv Monastery and Its Surroundings. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia* (Carpathians: A Human, an Ethnos, a Civilization), Vol. 7–8 (2017–2018). Ivano-Frankivsk: Plai. [in Ukr.]

14. *Dictionary of the Ukrainian Language*: In 11 Vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.]

15. FASMER, M. (2004). *Ye–Muzh: More than 4,500 Words*, Vol. 2 of *The Etymological Dictionary of the Russian Language*: In 4 Vol, 4th ed., ster. Moscow: "Izdatelstvo Astrel" LLC; "Izdatelstvo AST" LLC, [in Rus.]

16. AYVAZIAN, S. (2011). *Urartian-Armenian: Lexicon and Comparative-Historical Grammar*. Yerevan State University Press. [in Eng.]

17. BRÜCKNER, A. (1877). Die Slavischen Fremdwörter im Litauischen. In: *Litu.-Slavische Studien*. Vol. 1. Weimar: H. Böhlau. [in Ger.]

18. BŪGA, K. (1922). *Kalbā ir senovė*. Part 1. *Švietimo Ministerijos Leidinys*. Kaunas: Valstybinė spaustuvė. [in Lith.]

19. CATSANICOS, J. (1996). L'apport de la Bilingue de Ḫattuša à la Lexicologie Hourrite. In: *Amurru 1: Mari, Ébla et les Hourrites*. Paris. [in Fr.]
20. DALLEY, S. M. (2015). "Review of Andre Salvini, ed., *La Tour de Babylone; Etudes et Recherches sur les Monuments de Babylon*". *Bibliotheca Orientalis*, Vol. LXXII. [in Eng.]
21. De LAFAYETTE, M. (2015). V5. ThesaurusLexicon of Similar Words & Synonyms In 21 Dead & Ancient Languages. [online] *lulu.com*. Available at: <https://www.amazon.in/Thesaurus-Lexicon-Similar-Synonyms-Languages/dp/1312913789> [in Eng.]
22. FOURNET, A., BOMHARD, R. A. (2010). *The Indo-European Elements in Hurrian*. Charleston, La Garenne Colombes. [in Eng.]
23. GEORGE, A. R. (2003). *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Vol. II. Oxford University Press. [in Eng.]
24. GÖRKE, S. (2010). Das Ritual der Aštu (CTH 490). Rekonstruktion und Tradition eines Hurritisch-Hethitischen Rituals aus Bogazköy/Ḫattuša. In: *Culture & History of the Ancient Near East (CHANE)*. Vol. 40. Leiden/Boston: Brill. [in Ger.]
25. HAAS, V., WEGNER, I. (1993). Baugrube und Fundament. *Istanbulur Mitteilungen*, Vol. 43, (erschienen 1994). [in Ger.]
26. LAROCHE, E. (1980). *Glossaire de la Langue Hourrite [Études et Commentaires]*. Paris: Klincksieck. [in Fr.]
27. NEU, E. (1993). "Baumeister" und "Zimmermann" in der Textüberlieferung aus Hattusa. *Istanbulur Mitteilungen*, Vol. 43, (erschienen 1994). [in Ger.]
28. NEU, E. (1997). Akkadisches Lehnwortgut im Hurritischen. *Archivum Anatoli-cum/Anadolu Arşivleri (ArAnat)*. Vol. 3. Ankara. [in Ger.]
29. NEU, E. (1996). *Das Hurritische Epos der Freilassung I. Untersuchungen zu einem Hurritisch-Hethitischen Texten-Semle aus Ḫattuša (StBoT 32)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. [in Ger.]
30. NEU, E. (1992). Der Hurritische Absolutiv als Ortskasus. Zur Syntax der Hurritisch-Hethitischen Bilingue aus Ḫattuša. In: E. AKURGAL, H. ERTEM, H. OTTEN, A. SÜEL, eds., *Sedat Alp'a Armagan. Festschrift für Sedat Alp. Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*. Ankara. [in Ger.]
31. NEU, E. (1995). Mehrsprachigkeit im Alten Orient. Bilinguale Texte als Besondere Form Sprachlicher Kommunikation. *Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium*, Vol. 23. Trier. [in Ger.]
32. PETTINATO, G. C. (2004). *Cuneiform Texts of the Iraq Museum. A Preliminary Catalogue. The Historical Inscriptions of Old Babylonian Period: Isin-Larsa Dynasties*. Roma: Herder Liberia editrice. [in Eng.]
33. PETTINATO, G. C. (1991). *Ebla: A New Look at History (Near Eastern Studies)*. Baltimore, Md.: The Johns Hopkins University Press. [in Eng.]
34. RICHTER, T. (2012). *Bibliographisches Glossar des Hurritischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. [in Ger.]
35. ŠUMAN, J. (1908/1909). Kleine Mittheilungen. Etymologische Erklärungsversuche. *Archiv für Slavische Philologie*. Vol. 30. Berlin. [in Ger.]
36. HALLORAN, J., ed., (2006). *Sumerian Lexicon: A Dictionary Guide to the Ancient Sumerian Language*. Bilingual ed. Los Angeles: Logogram Publishing. [in Eng.]
37. TRÉMOUILLE, M.-C. Hittite *ḫutanu*, Hourrite *ḫiriti*, Akkadien *ḫiritum*. *Studi Micenei ed Egeo Anatolici (SMEA)*, Vol. 44. [in Fr.]
38. WATSON, W. (1999). Handbook of Ugaritic Studies. In: W. WATSON, N. WYATT, eds., *Handbook of Oriental Studies*. Section 1. *The Near and Middle East*. Vol. 39. Boston (Massachusetts): Brill. [in Eng.]
39. WATSON, W. (2008). Non-Semitic Words in the Ugaritic Lexicon (7). In: *Ugarit-Forschungen (Kevelaer/Neukirchen-Vluyn, später Münster)*. Vol. 40. [in Eng.]